

De autobiografische delen in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* van François Valentyn

Siegfried Huigen

The Autobiographic Sections of Oud en Nieuw Oost-Indiën (The Old and New East Indies) by François Valentyn

François Valentyn's multi-volume Oud en Nieuw Oost-Indiën (1724-1726) is a foundational text in the history of Dutch colonialism. It is also largely a compilation of texts of others. In this article the rhetoric and function of the relatively rare, longer autobiographical parts are analysed, particularly the account of Valentyn's travels to the Dutch East Indies and a narrative of his participation in a military expedition during the First Javanese War of Succession (1705-1708).

1. Inleiding

In de loop van de zeventiende eeuw had de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) een uitgestrekt handelsimperium verworven. Het was nog geen 'modern' koloniaal rijk met een aaneengesloten territorium. Met uitzondering van delen van Java, de Molukken, Shri Lanka en Zuid-Afrika, waar de VOC territoriale rechten uitoefende, bestond het grotendeels uit ver uit elkaar gelegen handelsvestigingen met een kleine bezetting, van Kaap de Goede Hoop in het westen tot de kleine factorij op het kunstmatige schiereiland Decima bij Nagasaki in Japan. Een Nederlander uit het begin van de achttiende eeuw kon zich van deze gebieden moeilijk een voorstelling vormen. Dat werd pas mogelijk met de verschijning in 1724-1726 van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, een omvangrijk en rijk geïllustreerd naslagwerk in vijf banden, samengesteld door de Dordtse dominee François Valentyn (1666-1727). Zijn boek was het eerste en voor lange tijd ook het enige werk waarin de VOC-nederzettingen systematisch werden beschreven. Het beslaat meer dan 5000 foliobladzijden en bevat ongeveer 1200 platen. De lezer vindt er informatie over de geografie, natuur, geschiedenis, bevolking en religie van de gebieden waarmee de VOC handelsbetrekkingen onderhield of die ze bestuurde. Het boekwerk kan beschouwd worden als een fundamentele (*foundational*) tekst in de geschiedenis van het Nederlandse kolonialisme, in de zin dat hij langer dan een eeuw na verschijning als naslagwerk voor betrouwbare informatie over gebieden in Azië in gebruik bleef en zo de basis vormde van nieuwe representaties. Multatuli (1992: 253) heeft het boekwerk bijvoorbeeld nog gebruikt bij het schrijven van zijn *Max Havelaar* (1860). Pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werd het een historisch relict door de verschijning van meer actuele publicaties.

Oud en Nieuw Oost-Indiën is geen gemakkelijk hanteerbaar naslagwerk. Het

heeft een fragmentarische opbouw omdat de boekbanden zijn samengesteld uit afzonderlijk gepagineerde secties van sterk uiteenlopende omvang. Het werk is bovendien voor het grootste deel een compilatiewerk waarin teksten van anderen, vaak zonder vermelding van de herkomst, verwerkt zijn. Dit heeft in de twintigste eeuw geleid tot scherpe kritiek op Valentyns werkwijze, waarbij vaak vergeten werd dat de moderne opvattingen over brongebruik en plagiaat op het moment van verschijning van Valentyns boekwerk zich nog aan het ontwikkelen waren (zie hierover Huigen, 2009).

Naast compiler van teksten, kaarten en afbeeldingen van anderen was Valentyn in een beperkte mate ook een auteur. Verspreid over zijn werk spreekt hij geregeld zijn eigen opinie uit of voegt hij beschrijvingen toe die op eigen waarneming berusten. De meest omvangrijke tekstdelen waar hij zelf aan het woord is, zijn te vinden in de vierde boekband van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Het eerste tekstdeel betreft een verslag van Valentyns deelname aan de Eerste Javaanse Successieoorlog (1704-1707), toen hij van juni tot oktober 1706 als legerpredikant de troepenmacht van de VOC op Oost-Java vergezelde. Dit verslag is opgenomen in de sectie “Beschryvinge van het Eyland Groot Java” van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.¹ Het tweede tekstdeel is een beschrijving van zijn twee reizen naar Indonesië en terug naar Nederland (1685-1695, 1705-1714) en werd in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* gepubliceerd onder de sectietitel “Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze na Oost-Indien, Anno 1685 en vervolgens gedaan”.² Deze tweede tekst geniet binnen de literatuurgeschiedenis enige bekendheid sinds de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuurcriticus Busken Huet (s.a.) had opgemerkt dat deze tekst het verdiende gepubliceerd te worden in een reeks met klassieke Nederlandse literaire werken. Niet lang na Huets lofprijzing werd de tekst in 1882 in zijn geheel uitgegeven door A.W. Stellwagen en zijn fragmenten sindsdien opgenomen in bloemlezingen. Voor een breder publiek is het reisgeschrift daardoor het enige deel uit Valentyns werk dat enige bekendheid geniet, zonder dat dit tot veel meer heeft geleid dan lovende opmerkingen over de stijl van Valentyns reisverslag in literatuurgeschiedenissen, waarbij bovendien nooit wordt verwezen naar Valentyns verslag over zijn deelname aan de veldtocht dat deze lof evenzeer had verdiend.³ In dit artikel wil ik de retoriek en functie van deze beide autobiografische tekstdelen in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* onderzoeken.⁴

2. Bewerking

De autobiografische stukken in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* zijn gebaseerd op de ervaringen van een relatieve buitenstaander. Valentyn werd als predikant in dienst van de VOC naar Indonesië gestuurd en diende daar voornamelijk op

de Molukken, in het oostelijke deel van de Indonesische archipel. Op zee was hij een van de weinige passagiers die meevoer op de zwaarbewapende VOC-schepen en als legerpredikant bevond hij zich weliswaar in het gezelschap van de bevelvoerende officieren – hij deelde tijdens de veldtocht op Java zelfs een tent met legercommandant Govert Knol (of Cnoll) – maar hij had onderweg weinig gelegenheid om zijn ambt uit te oefenen. De keren dat hij preekte, waren relatief zeldzaam. Men had in het leger weinig behoefte aan zijn diensten. Toen hij er na een gewonnen veldslag bij de commandant op aandrong om een dankdienst te houden, werd dit aanbod afgeslagen, omdat er zogenaamd geen tijd voor was (Valentyn, 1726: 4, 1, 176).

De autobiografische stukken zijn gebaseerd op dagboekantekeningen, waarvan het manuscript niet is overgeleverd. Deze zijn niet in chronologische volgorde in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* opgenomen, omdat Valentyn zijn verslag over zijn deelname aan de Eerste Javaanse Successieoorlog (1704-1708), dat betrekking had op een periode die in het verslag van zijn tweede reis gedekt werd, integreerde in zijn kroniek van de politieke geschiedenis van Java in de sectie “Beschryvinge van het Eyland Groot Java”, die in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* voorafging (sectie 1 van boekdeel IV) aan zijn reisverslag in “Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze na Oost-Indien” (sectie 3 van boekdeel IV). In de onderstaande tabel zijn de autobiografische fragmenten in deel IV van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* in chronologische volgorde geplaatst.⁵

Verslag	Chronologie	Plaats in <i>Oud en Nieuw Oost-Indiën</i>
Verslag eerste reis	13 mei 1685 – 24 augustus 1695	Valentyn, 1726: 4, 3, 95-135 (“Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze”)
Verslag tweede reis	10 mei 1705 – 19 januari 1706	Valentyn, 1726: 4, 3, 135-148 (“Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze”)
Verslag van deelname aan Javaanse Successieoorlog	22 juni 1706 – 13 januari 1707	Valentyn, 1726: 4, 1, 151-193 (“Beschryvinge van het Eyland Groot Java”)
Verslag tweede reis	19 februari 1707 – 2 augustus 1714	Valentyn, 1726: 4, 3, 148-166 (“Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze”)

Tabel 1. De autobiografische fragmenten in deel IV van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*

Oud en Nieuw Oost-Indiën had tot doel kennis over het handelsrijk van de VOC beschikbaar te maken. Valentyn heeft zijn dagboek aantekeningen over het algemeen alleen gebruikt voor zover ze dienstig waren aan dit doel. Buiten de genoemde tekstdelen vindt men verspreid over het boekwerk her en der persoonlijke observaties en aantekeningen over belevenissen van de auteur die mogelijk op zijn dagboek gebaseerd zijn, maar die blijven beperkt tot fragmenten. Met name “Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze” is in die zin uniek voor Valentyns werk dat het de enige afzonderlijke sectie in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* is die in zijn geheel op dagboek aantekeningen gebaseerd is.

In de meeste gevallen werden de dagboek aantekeningen voor publicatie in meerdere of mindere mate door Valentyn bewerkt. Maar zelfs bij een sterke mate van bewerking blijft het dagboekformaat – Valentyn spreekt in één geval van een “Dag-registertje” (Valentyn, 1726: 4, 3, 149) – zo nu en in de bewerkte tekst zichtbaar, omdat de datering van de dagboekinschrijvingen vaak niet is verwijderd. Het verslag van de tweede reis naar Indonesië (1705-1714) in de “Uyt- en T’Huys-Reyze” bestaat zelfs voor het grootste deel uit onbewerkte dagboek aantekeningen. We krijgen dan vaak aantekeningen zoals de volgende te lezen: “Den 18 dito ’s morgens vroeg viel niets vóór, als dat de Heer Mol, van der Rad, en Appels my bezogten”. Of: “Den 24 dito donderdag ’s morgens hadden mooy weer, en goede, dog slappe wind, zagen Lubok ten 11 uren ontrent 10 a 11 mylen van ons, hadden stilte, en avanceerden nog 7 a 8 myl” (Valentyn, 1726: 4, 3, 149). Er is hier geen selectie gemaakt van aantekeningen die lezers potentieel konden interesseren. Het is zelfs niet altijd duidelijk op welke maand de voor dagboek aantekeningen kenmerkende afkorting “dito” betrekking heeft.

Informatief en lezersvriendelijk zijn dit soort onbewerkte dagboek aantekeningen niet. Dat werd aan het begin van de achttiende eeuw ook al beseft. Daniel Defoe’s verteller in *A Voyage Round the World* (eerste editie 1724) heeft de verwachtingen van de achttiende-eeuwse lezers bijvoorbeeld al kernachtig samengevat. Wat de auteurs van reisverslagen vaak niet beseffen, zegt deze verteller, is dat de meeste lezers niet geïnteresseerd zijn in alledaagse gebeurtenissen tijdens een zeereis, want die bevatten “weinig of geen verhaal dat bruikbaar is voor lezers die nooit van plan zijn te gaan varen”.⁶ Deze lezers zijn alleen geïnteresseerd in “de lotgevallen van zeelieden en in de precieze omstandigheden van ver afgelegene gebieden in de wereld” (Defoe, 1725: 3), met andere woorden in geografie en etnografie.⁷ Om aan het interesse van lezers tegemoet te komen heeft Valentyn zijn reisjournaal op andere plaatsen in meerdere of mindere mate bewerkt.⁸ De datums zijn vaak geheel verwijderd en geregeld wordt er verwezen naar een ruimer tijdsbestek dan het moment van de dagtekening uit het reisjournaal en naar andere secties van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Dit heeft hij vooral gedaan in het verslag van zijn eerste heenreis naar Indonesië in 1685-1686 (opgenomen in de “Uyt- en T’Huys-Reyze”)

dat bovendien door humoristische anekdotes nog eens extra lezersvriendelijk is gemaakt. Mogelijk heeft hij hier het voorbeeld gevolgd van de burleske reisbrieven van de aan het einde van de zeventiende eeuw populaire auteurs Willem Godschalk van Focquenbroch (1640-1670) en Aernout van Overbeke (1632-1674), zonder overigens de voor deze auteurs kenmerkende eruditie te betonen of, zoals zij, de fatsoensnormen te overtreden.⁹ In de beschrijving van de tweede reis in de “Uyt- en T’Huys-Reyze” (1707-1714) ontbreekt de humor. Dit kan een gevolg zijn van een strengere houding tegenover humor in de achttiende eeuw die met name door predikanten werd gepropageerd (Dekker, 1997: 16-23, 159), maar misschien is het aannemelijker dat Valentyn de dagboekinschrijvingen van later datum bij gebrek aan tijd niet of nauwelijks bewerkt heeft, want hele stukken bestaan uit onbewerkte aantekeningen van het type dat hier boven geciteerd werd en die voor de lezer weinig relevant waren. De “Uyt- en T’Huys-Reyze” was op het laatste moment aan *Oud en Nieuw Oost-Indiën* toegevoegd, omdat ze niet tot het oorspronkelijke concept voor het boek behoorde. In de prospectus die de uitgevers in 1722 hadden uitgebracht en waarin alle secties van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* opgesomd worden, ontbreekt ze namelijk. Door de haast om de kopij op tijd bij de drukker te krijgen was er vermoedelijk geen tijd meer om alle dagboeksporen weg te werken.

3. Reiservaringen

Tijdens het begin van zijn eerste reis in 1685 was Valentyn nog maar negentien en was hij nog niet op zee geweest. Om per schip te reizen was voor hem een nieuwe en voor iemand die niet kon zwemmen ook een wat angstwekkende ervaring. Vanuit dit perspectief maakte hij in de “Uyt- en T’Huys-Reyze” bijvoorbeeld een mooie observatie over de effecten van de deining van een schip op de waarneming van de opvarende:

Zonder iets by de waarheid toe te doen, moet ik zeggen, dat wy meenigmaal een Schip, geen Kanon-schoot voor uit zynde, wegens het ryzen en dalen van ons Schip, niet zien, ja niets daar af in ’t oog krygen konden; ’t geen my in het eerst wel wat ontzette, en, by ’t dalen van ’t Schip, ’t hert als mede in den afgrond verzinken dede; dog, ziende, dat wy een schoonen wind, zeer goed weer, en daar door een gewenschten voortgang hadden, begon die bekommering allengskens over te gaan, en ik dit op- en neergaan van ’t Schip zoo gewoon te werden, dat ik het dikwils niet eens meer voelde, voor al, als wy een bakslage [kaakslag], dat is, half wind [zijwind] hadden, by welken al de Zeilen droegen, en wy zeer veel mylen in een etmaal afleiden (Valentyn, 1726: 4, 3, 97).

Een andere, nieuwe belevenis was een aardbeving die hij op 19 februari 1687 op Ambon meemaakte:

[...] op welken tyd ik, den Fiscaal van Schuuren nog by my hebbende gehouden, en hy buiten, en ik in de Stoep staande, de eerstemaal van myn leven een vrezelyke Aardbeving, en die zoo zwaar voelde, dat ik naelyks op myn beenen kon blyven staan, en indien de Heer van Schuuren niet geroepen had: Myn God, is dat een Aardbeving! myn Heer Valentyn, ziet de Takken der Boomen eens over en weder slaan, ik zou, door onstentenis 'er niet eens opgelet hebben, dat de Takken der Boomen als schenen tegen de grond aan te zullen slaan, 't geen licht te denken is, vermits 't aardryk, als de baren eener Zee, op en neder ging (Valentyn, 1726: 4, 3, 113).

Dit soort persoonlijke observaties, waar je als moderne lezer graag meer van had willen lezen, zijn vrij zeldzaam in de “Uyt- en T’Huys-Reyze”. Naast een registratie van het geografische verloop van de reis bestaat de “Uyt- en T’Huys-Reyze” vooral uit een verzameling *faits divers*. Met Roland Barthes (1964) kunnen we onder een *fait divers* een op zichzelf complete brok informatie verstaan. Voor het begrijpen ervan hoef je als lezer niet over voorkennis te beschikken, want het *fait divers* behelst zijn eigen omstandigheden, oorzaken en verleden. Het wordt daarom primair gekenmerkt door immanentie.¹¹ Niettemin ontwikkelen de *faits divers* zich bij Valentyn soms tot een reeks en daarmee tot een soort verhaal. Zo is er een reeks rond het voor Valentyn irritante gedrag van de boekhouder N.N. die in het door Valentyn gebezigde VOC-jargon een “Seur” (sinjeur) wordt genoemd. Valentyn had het ongeluk tijdens zijn terugreis in 1695 met dit heerschap opgescheept te zitten. De Seur misdroeg zich voortdurend en probeerde onder meer Valentyns dienstmeisje aan te randen. Zelfs na overplaatsing naar een ander schip van de retourvloot bleef hij nog voor overlast zorgen. Dit liep uit op geweld toen de retourvloot Nederland al bijna bereikt had. De vloot ontmoette toen twee bevriende Britse marineschepen (Groot-Brittannië en de Republiek waren tijdens het bewind van stadhouder-koning Willem de Derde bondgenoten). De Britse kapiteins kwamen aan boord van Valentyns schip en voor de gelegenheid werd er een feestje georganiseerd waaraan ook de Seur deelnam, die de Britse kapiteins echter dermate treiterde dat het tot gewelddadigheden leidde waarbij twee Nederlandse matrozen het leven lieten. Het was onder meer aan Valentyns optreden te danken – beweert hij zelf – dat de situatie niet verder uit de hand liep.

Op dit laatste punt kruist deze reeks *faits divers* een andere reeks met gevallen waarin Valentyn in de “Uyt- en T’Huys-Reyze” beschrijft hoe hij, ondanks dat hij niet met het nodige gezag bekleed was, door beleid en zelfbeheersing rampen wist te voorkomen, vooral scheepsrampen. Deze bijna-scheepsrampen worden aan het slot van de “Uyt- en T’Huys-Reyze” aangegrepen om te komen tot een oproep aan de leiding van de VOC om strengere criteria bij de aanstelling van scheepsofficieren in te voeren. Het reisverslag moest kennelijk niet alleen functioneren als getuigenis van zijn persoonlijke ervaringen. Met

zijn oproep wil Valentyn erop wijzen dat de meeste bijna-scheepsrampen die hij beleefd had, terug te voeren waren op menselijk falen. Indirect was de desastreuze confrontatie tussen de Seur en de Engelse scheepskapiteins hiervan ook een voorbeeld, want als de Nederlandse kapitein zijn gezag tegenover de Seur had laten gelden, had de situatie niet zo erg uit de hand kunnen lopen. Scheepsongelukken konden volgens Valentyn meestal voorkomen worden door een adequate reactie van de gezagvoerder. Om nodeloos verlies van mensen en goederen te voorkomen moest de VOC-leiding daarom alleen ervaren scheepsofficieren aanstellen (Valentyn, 1726: 4, 3, 166).

Afbeelding 1. Fragment van een kaart uit *Oud en Nieuw Oost-Indiën* met de omgeving van Surabaya – “P. Sesde bestek. ’t Eyland Madura, ’t Prinsdom Surabaja en Passaroewan” (Gericke Bibliotheek, Stellenbosch).

4. Verslag van een veldtocht

Het andere omvangrijke autobiografische tekstdeel in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* is, zoals gezegd, het verslag over Valentyns deelname aan een veldtocht op Oost-Java tijdens de Eerste Javaanse Successieoorlog (1704-1708). Van 22 juni tot 20 oktober 1706 vergezelde Valentyn als legerpredikant een troepenmacht die vanuit

Surabaja het binnenland van Java introk (vergelijk afbeelding 1). De belangrijkste militaire gebeurtenis die hij meemaakte, was de verovering van Bangil (Valentyn, 1726: 4, 1, 186), waar de tegenstanders van de VOC zich verschansd hadden. Valentyns verslag (151-193) is opgenomen in de “Beschryvinge van het Eyland Groot Java”, waarin hij na een beschrijving van de geografie van Java (1-63) een kroniek geeft van de Javaanse dynastieke geschiedenis die door hem verweven is met die van de machtsuitbreiding van de VOC op het eiland (64-212). Door opname van het verslag van zijn eigen belevenissen in de “Beschryvinge” werd dit stuk autobiografie tot geschiedenis verheven, iets wat in de Oudheid al was gedaan door Xenophon in zijn *Anábasis* (398 v. Chr.) en door Julius Caesar in *Commentarii de bello Gallico* (51 v. Chr.).

Dat Valentyn in zijn “Beschryvinge” alleen een korte geschiedenis van de prekoloniale periode (64-73) gaf, kwam niet door een gebrek aan belangstelling voor niet-westerse geschiedenis, maar door het ontbreken van Maleistalige bronnen. Hij beschikte voor dit onderwerp alleen over een manuscript van de “Historie van Malacca” (Valentyn, 1726: 4, 1, 67), waarmee hij waarschijnlijk de *Sulālat as-Salātān* bedoelde, een belangrijke historisch werk uit de klassieke Maleise literatuur.¹²

Valentyns verslag van zijn deelname aan de Eerste Javaanse Successieoorlog is nog steeds een van de belangrijkste documenten over dit gebeuren. Weliswaar bestaat over de Eerste Javaanse Successieoorlog naast het verslag van Valentyn (en enkele andere Nederlandse bronnen) ook een Indonesische voorstelling in de Javaanse *Badad Kraton* (Historie van het Paleis), een episch werk uit het laatste kwart van de achttiende eeuw, maar omdat het historische bewustzijn dat aan vroegmoderne Indonesische bronnen ten grondslag ligt te sterk afwijkt van de moderne (westerse) opvattingen over geschiedenis en geschiedschrijving die sinds de negentiende eeuw in zwang zijn gekomen, geven ook postkoloniaal ingestelde historici van de Indonesische geschiedenis zoals Ricklefs (1993: 131-132) nog steeds de voorkeur aan Valentyn. Een tekst zoals de *Badad Kraton* lijkt meer op de *Karel ende Elegast* dan op een document dat volgens de gangbare historiografische conventies als bron kan dienen.¹³

De Eerste Javaanse Successieoorlog (1704-1708) was het gevolg van een conflict tussen een oom en zijn neef over de troonopvolging van Soesoehoenan (“vereerde heer”; door Valentyn vertaald als “keizer”) Amangkurat II van Mataram, de belangrijkste heerser op Java. De neef was de kroonprins en zoon van Amangkurat II, de oom de broer van de Soesoehoenan. In dit conflict zocht oom Puger (later Soesoehoenan Pakubuwana I) de steun van de VOC tegen de kroonprins (later Soesoehoenan Amangkurat III). Toen Amangkurat II in 1703 stierf, werd hij aanvankelijk opgevolgd door de kroonprins die zich tot 1708 Soesoehoenan kon noemen. Puger ontvluchtte het hof en wist de VOC ervan te overtuigen dat hij

op Java meer steun genoot dan zijn concurrent en ook dat de nieuwe koning een bondgenootschap had gesloten met vijanden van de VOC. Bovendien bood hij gunstige handelsvoorwaarden indien de VOC zijn tegenstander zou verdrijven. In juni 1704 erkende de VOC Puger als Soesoehoenan Pakubuwana I, waarna het conflict dat bekend is geworden als de eerste Javaanse Successieoorlog zijn aanvang nam. De oorlog was het eerste grote conflict waarbij de VOC sinds de jaren 1670 op Java betrokken raakte.

Men moet de betekenis van deze oorlogen niet onderschatten. Bij de Eerste Javaanse Successieoorlog waren omvangrijke legereenheden betrokken. Tijdens de veldtocht die Valentyn in 1706 meemaakte, bestond de troepenmacht van de VOC volgens Valentyn (1726: 4, 1, 163) uit 30.000 strijders en in 1707 zelfs uit 46.000. Dat laatste aantal was vergelijkbaar met de troepenmacht van de hertog van Marlborough bij de slag van Blenheim (1704) tijdens de Spaanse Successieoorlog (Ricklefs, 2001: 111). Een belangrijk verschil was echter dat de grote meerderheid van de VOC-troepen uit Javanen bestond. Valentyn (1726: 4, 1, 163) noteert dat zich in het leger dat in 1706 uit Surabaya het binnenland van Java introk maar duizend “Hollanders” bevonden. De meeste troepen waren bovendien in dienst van Madurese en Javaanse bondgenoten van de VOC. De oorlog eindigde met een overwinning van de VOC op de kroonprins die in 1708 levenslang naar de VOC-kolonie Ceylon werd verbannen (Ricklefs, 1993: 129-151; 2001: 46-111).

Valentyn was zeer tegen zijn zin op bevel van de bestuur van de VOC in Batavia bij de oorlog betrokken geraakt. Hij had eigenlijk naar Ambon willen varen, maar had zich onder dwang op 22 juni 1706 in Surabaya bij het leger aangesloten. Het duurde daarna nog tot 11 september 1706 tot de troepenmacht in het offensief ging. Tussen deze twee tijdstippen vormden de veelvuldige spektakels die door de Javaanse adel georganiseerd werden de belangrijkste reeks van gebeurtenissen in Valentyns verslag. Als lid van de legerleiding werd Valentyn uitgenodigd om uren durende dansvoorstellingen en feestmaaltijden bij te wonen. Opvallend aan het eerste deel van dit verslag is de poging een visuele voorstelling van het waargenomene over te brengen aan de lezer.

Het wekken van een visuele indruk door middel van een beschrijving was een oude retorische kunstgreep. In de Griekse en Romeinse retorische handboeken werd dit in het Grieks *enargeia* en in het Latijn *demonstratio*, *illustratio*, *evidentia* of *sub oculos subiecto* (voor ogen plaatsen) genoemd. Het in de vroegmoderne tijd populaire retorische leerboek *Rhetorica ad Herennium* (anoniem, eerste eeuw v. Chr.; Caplan, 1964) noemde dit “de dingen op zo’n manier verwoorden dat de zaak zich voor je ogen lijkt af te spelen” (*Ad Herennium* 4.68).¹⁴ De toehoorder of lezer werd daardoor geplaatst in de rol van getuige van het gebeuren. De lezer van Valentyns verslag kreeg daardoor de sociale wereld van de kraton (het Javaanse hof) met zijn dansers, prinses en vrouwen, tot en met de textuur van de kleding

door de beschrijving ervan te ‘zien’. Valentyn gaf bijvoorbeeld een treffende beschrijving van een Javaanse dans, zoals die bij mijn weten op dat moment nergens anders in Europese publicaties te vinden was:

De aardigheid van haar danssen bestond meest in 't aardig en zwierig bewegen der voeten, 't draejen der heupen, het wringen der armen, handen, en in 't draejen en wringen van hare schouderen en hoofden, behalven dat zy die slepende sluyer zeer aardig na de maat wisten op te ligten. Den dans begonnen zy noit, of sombaiden [een eerbewijs doen] eerst, dat altyd, zoo als zy opryzen zouden, geschiede. Zy wierden door den Panombahan ['keizer', Soesoehoenan] , die 'er ongemeen groot vermaak in schepte, gestadig sterk aangemoedigd, om wel te danssen, begunstigende nu en dan zyn moyste wyf met een Sapa, of uitgekauwde pinang [betel], welke ongemeene gunst hy bevorens ook aan deze en gene van die kindertjes bewezen had. Zy dansten, dan eens te zamen, dan eens twee en twee, alle agter malkanderen, dan eens aan de eene, dan weer aan de andere zyde, scheerende rakelings voorby onze lyven henen (Valentyn, 1726: 4, 1, 167).

Het is opmerkelijk dat Valentyn niets zegt over de inhoud van de gesprekken die hij tijdens deze bijeenkomsten met de Javanen heeft gevoerd, hoewel hij bijvoorbeeld met twee “Soerabajasche Princen menig uurtje met veel vermaak, sprekends [...] over allerlei zaken, [had] doorgebracht” (Valentyn, 1726: 4, 1, 159; er werd bij die gelegenheid Maleis gesproken, want Valentyn verstond geen Javaans).

Ik acht het ontbreken van dialogen en het visuele gehalte van de beschrijving niet het resultaat van het aannemen van een rol als “seeing man” die zijn machtstreven verhult door een schijnbaar passieve registratie van de exotische omgeving, zoals dat door Pratt (1992: 7) wordt beschreven, omdat een eventueel koloniaal machtsstreven op het moment dat Valentyn schrijft nog niet verhuld hoefde te worden. Valentyn geeft zijn bewondering voor de macht van de VOC in Azië juist uitdrukkelijk te kennen, ook in het verslag van zijn deelname aan de veldtocht (Valentyn, 1726: 4, 1, 149-150). Het is waarschijnlijker dat Valentyn hier observeerde en schreef binnen een “scopisch regime” dat ook kenmerkend is voor de Nederlandse schilderkunst uit deze periode, waarbij de aandacht gericht is op de oppervlakte van de verschijnselen (vergelijk Alpers, 1983; Jay, 1988: 11-16). Alleen gebruikte hij *enargeia* in plaats van een verfkwast om de werkelijkheid visueel weer te geven.

Wanneer Valentyn over de dansspektakels ten slotte een eindoordeel geeft, blijken ze in zijn ogen niet alleen langdradig maar ook moreel verwerpelijk.¹⁵ De beschrijving van de dansvoorstellingen die hierboven gedeeltelijk geciteerd is, sluit hij als volgt af:

Aldus nu hadden wy drie danssen van de voornoemde jonge meisjes, en ook drie van deze zyne [een Javaanse prins] vrouwen, en volwassene deerns of dans-hoeren. Wy dronken daar ondertusschen een kopje thee, en, door bestel van de Heer Knol, ook Hollandsch bier, en wyn, en namen, na alle deze dwaasheden tot walgens toe gezien te hebben, tegen den avond ons afscheid [...] (Valentyn, 1726:4,1,167).

Deze morele verontwaardiging wekt verbazing, want in de aan deze opmerking voorafgaande beschrijvingen had Valentyn zich alleen enigszins gestoord aan de blote schouders van de danseressen (Valentyn, 1726: 4, 1, 143). Zelfs toen een lompe Nederlandse officier zich vergreep aan de “borsten” van een Javaanse “danseres” en hij in plaats hiervan de halve kokosnootdoppen van een “gewaande dogter” vast had, deelde Valentyn in de hilariteit van de andere aanwezigen (Valentyn, 1726: 4, 1, 154). Over het algemeen vindt Valentyn het meeste wat hij van de zelfrepresentatie van de Javaanse aristocratie te zien krijgt “schoon”, “heerlyk”, “pragtig” en “fraei”.

Mogelijk probeerde hij zich met zijn afkeurende conclusie te bevrijden van de morele ambiguïteit die in de vroegmoderne tijd nog kleefde aan de *curiositas* (begeerte naar kennis; nieuwsgierigheid) die Europeanen liet kennismaken van de vreemde werkelijkheid. De *curiositas* was door Augustinus gedefinieerd als *concupiscentia oculorum*, lust voor de ogen, die *voluptas carnis* tot gevolg kon hebben. Luther sprak in vergelijkbare termen over een *curiositas carnis*. Maar Augustinus maakte hierbij wel het voorbehoud dat de negatieve aspecten steeds met de intentie van de *curiosus* als persoon verbonden waren, waardoor de *curiositas* op zichzelf van blaam gevrijwaard kon blijven (Münkler, 2011: 231-236) en daarnaast was het ook geoorloofd *curiosa (naturalia en artificialia)* te verzamelen (Kenny, 2004: 245-246). Als dit christelijke morele schema inderdaad Valentyns houding bepaalde, wat gezien zijn beroep voor de hand ligt, dan heeft hij zich door een afwijzing van de Javaanse vertoningen van de verdenking dat zijn interesse door *concupiscentia oculorum* werd ingegeven, vermoedelijk proberen te bevrijden.

De eigenlijke veldtocht, die pas na een paar maanden zijn aanvang nam, mist het visuele gehalte van het eerste deel van zijn verslag. In dit deel rapporteert hij vooral over zijn eigen tegenslagen en die van het leger. De prins van Surabaja, een belangrijke bondgenoot van de VOC, die van verraad verdacht werd, had volgens Valentyn bij de VOC ten onrechte de indruk gewekt dat de route waarlangs het leger het binnenland moest intrekken goed begaanbaar en dat er onderweg voldoende voedsel aanwezig was. Het tegendeel bleek het geval. De kolonne raakte vast in moerassen, moest bruggen bouwen om rivieren over te kunnen steken en leed honger. Bovendien deserteerden de dragers. Onderweg kreeg Valentyn een ingewandskwaal waardoor hij niets kon eten of drinken, wat

bij hem een “slechte afgang” (ontlasting) veroorzaakte en waardoor hij zeventien dagen lang zelfs helemaal geen “open lyf” had (Valentyn, 1726: 4, 1, 172, 177). Toch bleef hij in deze verzwakte toestand strijdvaardig en was hij volgens eigen zeggen bereid met getrokken degen zijn aandeel aan de strijd te leveren (Valentyn, 1726: 4, 1, 180). Hij wist op een cruciaal moment zelfs paniek te voorkomen toen grote aantallen dragers op de vlucht sloegen en ook de soldaten wilden deserteren (Valentyn, 1726: 4, 1, 183).

Op 20 oktober 1706 mocht hij het legerkamp verlaten en kon hij via Surabaja naar Batavia terugkeren, waar hij door de gouverneur-generaal ondervraagd werd over het verloop van de strijd. Ook na het verlaten van het legerkamp zet hij zijn verslag voort, maar hij vat dan vooral de berichten over de veldtocht samen die Batavia bereikten.

5. Besluit

Valentyn heeft zijn dagboek aantekeningen, waarvan de oorspronkelijke tekst niet is overgeleverd, gekannibaliseerd voor zijn boek. Zijn aantekeningen over de veldtocht werden ingelast in de geschiedenis van Java. Ook elders in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* vindt men kortere passages die op dagboek aantekeningen gebaseerd zijn. Alleen het verslag van Valentyns scheepsreizen tussen Nederland en Indonesië kreeg een eigen sectie in *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. De opname van deze tekst was niet overeenkomstig het plan voor het boek zoals dat in 1722, twee jaar voor de verschijning van de eerste twee boekdelen, in een uitgeversprospectus werd gepubliceerd; de “Uyt- en T’Huys-Reyze” ontbrak hierin. Doordat het reisverslag buiten het oorspronkelijke concept voor het boek later is toegevoegd, staat het achter in het vierde boekdeel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* op een willekeurige plaats, met een paginering die aansluit bij de “Beschryvinge van den Handel, en Vaart der Nederlanders op Tsjina” (Valentyn, 1726: 4, 3, 1-31) en de “Beschryvinge van Tayouan, of Formoza, En onzen Handel aldaar” (4, 1, 33-93). Mogelijk was de impliciete functie van de opname van de “Uyt- en T’Huys-Reyze” om aan te tonen dat de auteur van *Oud en Nieuw Oost-Indiën* werkelijk een deel van het gebied bezocht had, dat hij in zijn boek beschreef. Het was namelijk een conventie in literatuur over buiten-Europese werelden om door middel van een reisverslag aan de lezer te bevestigen dat de gepresenteerde informatie gebaseerd was op autopsy (Lestringant, 2003: 12, 266, 353). Het expliciete doel van de “Uyt- en T’Huys-Reyze” was echter om een strenger beleid voor de aanstelling van sloopofficieren te bepleiten.

De manier waarop Valentyn zijn dagboek aantekeningen heeft gebruikt, wijst erop dat ze geen bijzondere betekenis voor hem hadden als uitdrukking van

een persoonlijke visie. Ze waren voornamelijk van belang als toevoeging tot de kennis van de objectwereld, die in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* hoofdzakelijk met behulp van gecompileerde teksten gerepresenteerd is.

Uniwersytet Wrocławski & Universiteit van Stellenbosch

Bronnenlijst

- Alpers, Svetlana.** 1983. *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. Chicago: University of Chicago Press.
- Barthes, Roland.** 1964. Structure du fait divers. In: Barthes, Roland. *Essais critiques*. Paris: Seuil: 188–196.
- Beekman, E.M.** 1998. *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*. Vert. Maarten van der Marel en René Wezel. Amsterdam: Prometheus.
- Braginsky, Vladimir.** 2004. *The Heritage of Traditional Malay Literature: A Historical Survey of Genres, Writings and Literary Views*. Leiden: KITLV Press.
- Busken Huet, Conrad.** s.a. François Valentyn. In: Busken Huet, Conrad. *Litterarische fantasien en kritieken. Deel 11*. Haarlem: Tjeenk Willink: 3-36.
- Butler, Harold E.** 1959. *The Institutio Oratoria of Quintilian: With an English Translation by H.E. Butler. Volume III*. Cambridge: Harvard University Press.
- Caplan, Harry.** 1964. *Ad C. Herennium de ratione dicendi: (rhetorica Ad Herennium)*. London: W. Heinemann.
- Chakrabarty, Dipesh.** 2000. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Defoe, Daniel.** 1725. *A New Voyage Round the World, by a Course Never Sailed Before: Being a Voyage Undertaken by Some Merchants, Who Afterwards Proposed the Setting Up an East-India Company in Flanders*. Londen: A. Bettesworth & W. Mears.
- Dekker, Rudolf.** 1997. *Lachen in de Gouden Eeuw: Een geschiedenis van de Nederlandse humor*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Fisch, Jörg.** 1986. *Hollands Ruhm in Asien. François Valentyns Vision des niederländischen Imperiums im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Steiner.
- Florida, Nancy K.** 1995. *Writing the Past, Inscribing the Future. History as Prophecy in Colonial Java*. Durham & Londen: Duke University Press.
- Hughes-Freeland, Felicia.** 1997. Art and Politics: From Javanese Court Dance to Indonesian Art. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 3(3): 473- 495.
- Huigen, Siegfried.** 2009. De zaak Valentyn. Plagiaat en wetenschappelijk decorum aan het begin van de achttiende eeuw. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125: 22-40.

- Jay, Martin.** 1988. Scopic Regimes of Modernity. In: Foster, Hal (red.). *Vision and Visuality*. Seattle: Bay Press: 3–28.
- Kenny, Neil.** 2004. *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Lestringant, Frank.** 2003. *Sous la leçon des vents: le monde d'André Thevet, cosmographe de la Renaissance*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Multatuli.** 1992. *Max Havelaar of De Koffiweelingen Der Nederlandsche Handelmaatschappij. Deel. 1/Tekst*. Red. A. Kets-Vree. Assen etc.: Van Gorcum.
- Münkler, Marina.** 2011. *Narrative Ambiguität. Die Faustbücher des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Nieuwenhuys, Rob.** 1978. *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido.
- Overbeke, Aernout van.** 1998. *Buyten gaets. Twee burleske reisbrieven van Aernout van Overbeke*. Reds. Marijke Barend-van Haeften & Arie Jan Gelderblom. Verloren: Hilversum.
- Pratt, Mary L.** 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.
- Ricklefs, M.C.** 1993. *War, Culture, and Economy in Java, 1677-1726: Asian and European Imperialism in the Early Kartasura Period*. Sydney: Asian Studies Association of Australia in medewerking met Allen & Unwin.
- Ricklefs, M.C.** 2001. *A History of Modern Indonesia since c. 1200*. Basingstoke: Palgrave.
- Valentijn [Valentyn], François.** 1882. *Van en naar Indië: Valentijns 1ste en 2de uit en thuisreis, voorafgegaan door Busken Huets litterarisch-critische studie over François Valentyn. Opnieuw Uitgegeven*. Red. A.W. Stellwagen. 's-Gravenhage: H.J. Stemberg.
- Valentyn, François.** 1724-1726. *Oud en Nieuw Oost-Indiën. Vervattende een naaukeurige en uitvoerige Verhandelinge van Nederlands mogentheyd in die gewesten [...]*. 5 delen. Amsterdam / Dordrecht: Van Braam en Onder de Linden.

Noten

1. Valentyn, 1726: 4, 1, 151-193 (“Beschryvinge van het Eyland Groot Java”).
2. Valentyn, 1726: 4, 3, 95-166 (“Des Schryvers eerste Uyt- en T’Huys-Reyze na Oost-Indien, Anno 1685 en vervolgens gedaan”, 95-166).
3. Bijvoorbeeld: Nieuwenhuys, 1978: 48-55; Beekman, 1998: 129-153.
4. Naast deze twee omvangrijke autobiografische tekstdelen zijn er verspreid over *Oud en Nieuw Oost-Indiën* ook korte autobiografische stukken te vinden die ik buiten beschouwing zal laten.
5. Voor de bladzijnummering volg ik het systeem dat door Jörg Fisch (1986) is voorgesteld, met achtereenvolgens na het publicatiejaar: boekband, sectienummer en bladzijnummer.

6. “[...] have little or nothing of Story in them, for the use of such Readers who never intend to do to Sea [...]” (Defoe, 1725: 3).
7. “[...] how it has far’d with those that have, and how Affairs stand in those remote Parts of the World” (Defoe, 1725: 3).
8. Dat hij het bij de geciteerde voorbeelden niet heeft gedaan, was waarschijnlijk een gevolg van tijdgebrek (zie onder).
9. Zie hierover de inleiding bij de editie van de reisbrieven van Van Overbeke (1998).
10. Het enige bekende exemplaar van de uitgeversprospectus bevindt zich onder signatuur KVB PPA 603:13 in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (met dank aan Tom de Vries voor het maken van foto’s).
11. “[...] le fait divers, au contraire, est une information totale, ou plus exactement, immanente; il contient en soi tout son savoir: point besoin de connaître rien du monde pour consommer un fait divers; il ne renvoie formellement à rien d’autre qu’à lui-même; bien sûr, son contenu n’est pas étranger au monde: désastres, meurtres, enlèvements, agressions, accidents, vols, bizarreries, tout cela renvoie à l’homme, à son histoire, à son aliénation, à ses fantasmes, à ses rêves, à ses peurs [...] ses circonstances, ses causes, son passé, son issue; sans durée et sans contexte, il constitue un être immédiat, total, qui ne renvoie, du moins formellement, à rien d’implicite; c’est en cela qu’il s’apparente à la nouvelle et au conte, et non plus au roman. C’est son immanence qui définit le fait divers” (Barthes, 1964: 188-189).
12. Valentyn bezat enkele tientallen Maleise manuscripten, waarvan een lijst is opgenomen in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Valentyn, 1726: 3, 1, 26-7). De *Sulālāt as-Salātān* wordt door hem in deze lijst aangeduid als “*Soelalet Essalatina, of de Afkomst der Koningen van de Maleische kust, en van Malacca*”. Zie voor deze tekst: Braginsky, 2004: 465-478.
13. Een fascinerende poging om een Javaanse tekst als historische bron te begrijpen is de studie van Nancy Florida (1995), *Writing the Past, Inscribing the Future*. Creatief lezen ‘against the grain’ is dan wel noodzakelijk om een dergelijke tekst bruikbaar te maken als historische bron. Het postuleren van westerse rationele beginselen in de geschiedschrijving wordt daarentegen betwist door Dipesh Chakrabarty (2000).
14. “Demonstratio est, cum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur” (Caplan, 1964: 404). Zie ook Quitilianus 9.2.40 (Butler, 1959: III, 397-8).
15. Ook professioneel geïnteresseerde, moderne toeschouwers die niet vertrouwd zijn met Javaanse hofrituelen hebben blijkbaar moeite om hun aandacht te houden bij een langdurige Javaanse dansvoorstelling (vergelijk Hughes-Freeland, 1997: 483).